

איור של סופר הסת"ם אורי פייבוש מתוך הגדת קופנהגן. צבעי מיס על קלף, 1739 באדיבות ארי גרינספן

יותר מסתם פירורים

כיום כל אחד יכול לגשת לפני פסח לחנות הסמוכה לביתו ולרכוש חבילת מצות שמורות כשרות למהדרין, אולם לא תמיד היה כך. לפני המצאת מצות המכונה נאפו המצות בקהילות ישראל בדרכים שונות, ובקהילות קטנות – בעיקר בעתות משבר ומלחמה – לא תמיד היה קל להשיג את המאכל היהודי השטוח

ארי גרינספן וארי צבי זיבוטפסקי

המעטים שנותרו, ויהודים בכל מקום ובכל תקופה הפכו עולמות כדי לאפות או להשיג מצות לפסח. על מקומה המרכזי של המצה בחיי היהודים יעידו כתבי יד מאוירים רבים הכוללים איורים של מצות ושל תהליך הכנתן. לא כל מצה ראויה לעלות על שולחן הסדר – לשם כך חובה עליה להיות כשרה לפסח.

ע רבבו קמח ומים ואפו את הבצק תוך 18 דקות לכל היותר – כך אמרו חכמי התלמוד לפני קרוב לאלפיים שנה – וחישי קל קיבלתם מאפה נטול שאור, הלוא הוא המצה המזוהה כל כך עם חג הפסח. אבל שום דבר אינו פשוט כל כך. מצה היא סמל יהודי מובהק מאין כמוהו, אחד

מדודה של מים, העיסה נילושה לשם קיום המצווה, ורודדה לעיגולים אשר ברוב הקהילות חוררו כדי למנוע את תפיחת הבצק, ולבסוף הוכנסו המצות לאפייה בתנור לוהט. כל התהליך נעשה באווירה של התרגשות, חדווה ורעות, ובתום 18 דקות היו המצות מוכנות.

כל קהילה יהודית הכינה את המצות שלה בצורה שונה מעט. בארצות ערב הכינו מצות עבות ורכות, הדומות במראן ללאפה של היום. המצות נאפו בתנורים שכונתיים שבהם הודבקו עיגולי הבצק לקיר הכבשן, השחימו ונשרו מטה על מצע הגחלים הלוחטות. באיראן היו המצות ענקיות וקוטרן היה קרוב למטר. בעיראק סימנו היהודים את המצות באחת, בשתיים או בשלוש צביטות כדי שיהו את

כל אחד והמצה שלו

הקמח לאפיית המצות לליל הסדר חייב להיות עשוי מאחד מחמשת מיני הדגן המוזכרים בהלכה: חיטה, כוסמין, שעורה, שיבולת שועל ושיפון. מרגע קצירתם נשמרים הגרעינים כדי לוודא שלא תחדור לתוכם לחות העשויה לגרום להם לתסוס או להחמיץ. לפי המסורת על המים המשמשים לעיסה להיות מי מעיין ולא מי ברז, וכדי לוודא שלא יהיו חמימים, פן יאיצו את תהליך ההתססה, שואבים אותם ערב לפני האפייה ומאחסנים אותם במקום קריר. מים אלה קיבלו כינוי מיוחד – 'מים שלנו' – מלשון לינה, כלומר מים שעבר עליהם לילה.

אפילו למועד המדויק של אפיית המצות יש משמעות. המנהג שהשתמר מדורי דורות הוא להדר ולאפות את מצות המצווה הנאכלות בליל הסדר בערב פסח לאחר חצות היום. המנהג היה מושרש כל כך עד שבחיבור 'מעשה הגאונים' מהמאה ה-11 מתועד סיפורו של אלמוני שאפה את מצותיו בבוקרו של ערב הפסח ולאכזבתו גילה שההלכה אוסרת עליו להשתמש בהן בליל הסדר. אבל לסיפור יש סוף טוב: שני רבנים חשובים ממנצא התירו את השימוש במצות אלה בדיעבד, תוך קריאה להימנע מנוהג פסול שכזה בעתיד. מנהג אפיית המצות בערב פסח מתקיים עד היום ומלווה בדרך כלל בשירה ובשמחה, אם כי כיום מקובל שגם מצה שנאפתה זמן רב לפני הפסח כשרה למצת מצווה. במשך אלפי שנים הוכנו המצות בעבודת יד. כמות מדודה של קמח הונחה בקערה, נוספה לה כמות

מצות בקוטר מטר. ילדה יהודייה באיראן מחזיקה מצה טיפוסית של הקהילה. שנות השבעים של המאה העשרים
צילום: ארכיון הג'וינט

הכנות לפסח של גברים ונשים בנפרד. הכיתוב 'כדיני טחינת החטים וכדיני אפיית המצות' מופיע גם בשפה המרתית המדוברת בהודו. איור מתוך הגדת פונה שנדפסה בהודו ב-1874 באיכות אריגיניספן

אישור של הרב אברהם יצחק הכהן קוק, רבה הראשי של ארץ ישראל, לחברה שייצרה מצות מכונה על כך שהקמח שבו היא משתמשת נקי מחשש של איסור חדש. התעודה של החברה כללה הכשרים של עשרות רבנים מרחבי ארצות הברית, רוסיה וארץ ישראל, אך דברי הרב קוק הם היחידים המובאים בעברית ולא ביידיש וגם לא כוללים הכשר של המצות לפסח באדיבות ארי גוינספן

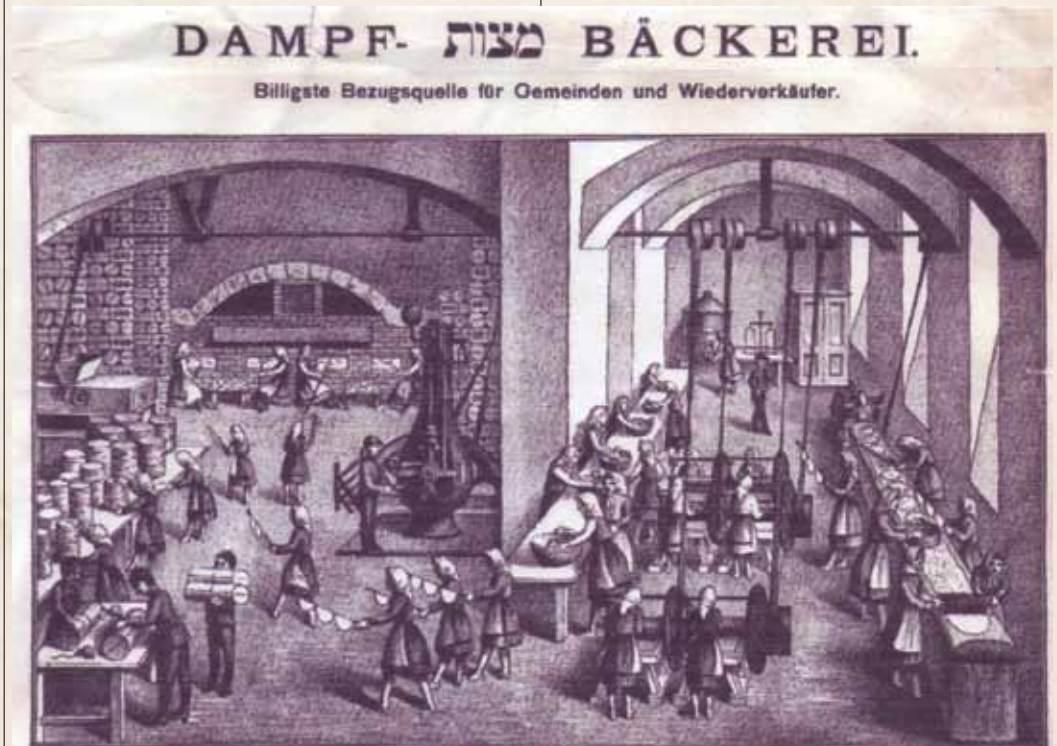
גם לערי העולם החדש. מאפיות שכונתיות קטנות לא יכלו עוד לספק את הביקוש הגדול וקצר המועד למצות, ואילו תהליך הייצור ההמוני של מצות נעשה אתגר קל מאוד לתעשייה המתפתחת. ב־1850 לערך הומצאה מכונה לייצור מצות שאפשרה אפיית כמויות גדולות של בצק בבת אחת. לגרסאות מאוחרות יותר של המכונה הוסיפו שכלולים כמו מיכון תהליכי הלישה והחירור.

הייצור ההמוני גרר פולמוס רבני חריף באשר לכשרותה של המצה התעשייתית, אך לגלגלי הקדמה היו בלתי ניתנים לעצירה. מפעלי מזון

שלוש המצות המיועדות לליל הסדר. במזרח אירופה הכינו מצות עגולות ודקות, דמויות קרקה, אשר שמרו על פריכותן שבוע שלם. המצות הרכות של יהודי תימן התיישנו במהירות ועל כן הם אפו מדי יום מצות טריות. קבוצת יהודים אחת – אנוסים ממוצא ספרדי או פורטוגלי – נאלצה להתמודד עם קשיים אדירים כדי להשיג מצות. במרוצת הדורות הם פיתחו שיטות שונות לאפיית מצות בחשאי מאימת זרועה הארוכה של האינקוויזיציה. ב'ספרד החדשה', כפי שכונתה מקסיקו בעבר, מצאו אותם מומרים בכפייה פתרון ייחודי לבעיה: הטורטייה – לחם שטוח ודק שלא תופח המיוצר מקמח תירס או מקמח חיטה – היא מרכיב מרכזי בתזונה של ילידי טקסס ומקסיקו זה אלפי שנים. אף כי היו דיווחים על אפיית מצות במקסיקו, על פי רוב נהגו האנוסים לאכול טורטיות בימי הפסח כדי להימנע מאכילת חמץ. לא ברור אם מדובר רק בצירוף מקרים, אך הלחם הזה נחשב במקסיקו למאכל מסורתי בימי חג ה'לנט' (תענית) הנוצרי החל בדרך כלל במקביל לחג הפסח היהודי וידוע גם בכינויו 'פן דה סמיתס' – לחם שמי.

מצה לכל דורש

בעקבות המהפכה התעשייתית היגרו מאות אלפי יהודים מאזורי פריפריה כפריים במזרח אירופה אל הערים הגדולות, תחילה לערי אירופה ואחר כך

גלויה של מפעל לייצור מצות מכונה בעזרת קישור. בשלב זה רק הירידוד נעשה בעזרת מכונה בעוד הלישה וניקוב החורים נעשו ביד. וינה, סוף המאה ה־19 באדיבות ארי גוינספן

כיום נוהגות קהילות קטנות רבות לייבא מצות ממרכזים יהודיים גדולים כמו ישראל, ארצות הברית, בריטניה וצרפת, אולם לא תמיד הדבר היה אפשרי, והביקוש למצות בקהילות קטנות יצר לעתים מצבים משעשעים. ניו זילנד היא ללא ספק אחת הקהילות היהודיות הקטנות והנידחות ביותר בעולם, וב-1980 הפתרון שלה לאספקת מצות היה פנייה לחברת הביסקוויטים – הלא כשרה כמובן – 'אולסברוק' שבקרייסטצ'רץ' והזמנת מצות שייאפו במיוחד בהשגחת הקהילה. המצות היו אמורות להישלח לפני חג הפסח גם לקהילות וולינגטון ואוקלנד. כאשר משגיח הכשרות שהיה אחראי על פס הייצור של המצות ב'אולסברוק' עזב התעורר ספק באשר לכשרותן, ואכן ב-1982 התגלו במצות חתיכות של ביסקוויטים ועוגיות.

ענקיים בארצות הברית, ובהם 'מנישביץ', 'הורוויץ' מרגרטן' ו'סטרייטס', ייצרו מאות אלפי מצות. המצה התעשייתית קיבלה הכשר מכל הרבנים, למעט הקנאים ביותר, ויש שסברו אפילו כי היא עדיפה בכשרותה על מצות היה. חברת 'מנישביץ' רשמה פטנט על תנור המסוע, פריט מקובל כיום בכל מאפייה מסחרית.

מאחר שללא מצות אי אפשר לקיים את ליל הסדר כהלכתו, וקשה גם להתקיים בלעדיו במהלך ימי החג, הפכה חלוקת מצות לעניין לנוהג רווח מאוד בקהילות יהודיות. בעתות מלחמה ורעב היו המצות יקרות מציאות במיוחד. ארגון הג'וינט (JDC) הקים מערך הפצה מיוחד שסייע לספק מצות להמוני יהודים עקורים לאחר שתי מלחמות העולם, והוא ממשיך לשלוח מצות למקומות כמו רוסיה, בולגריה וקובה עד היום.

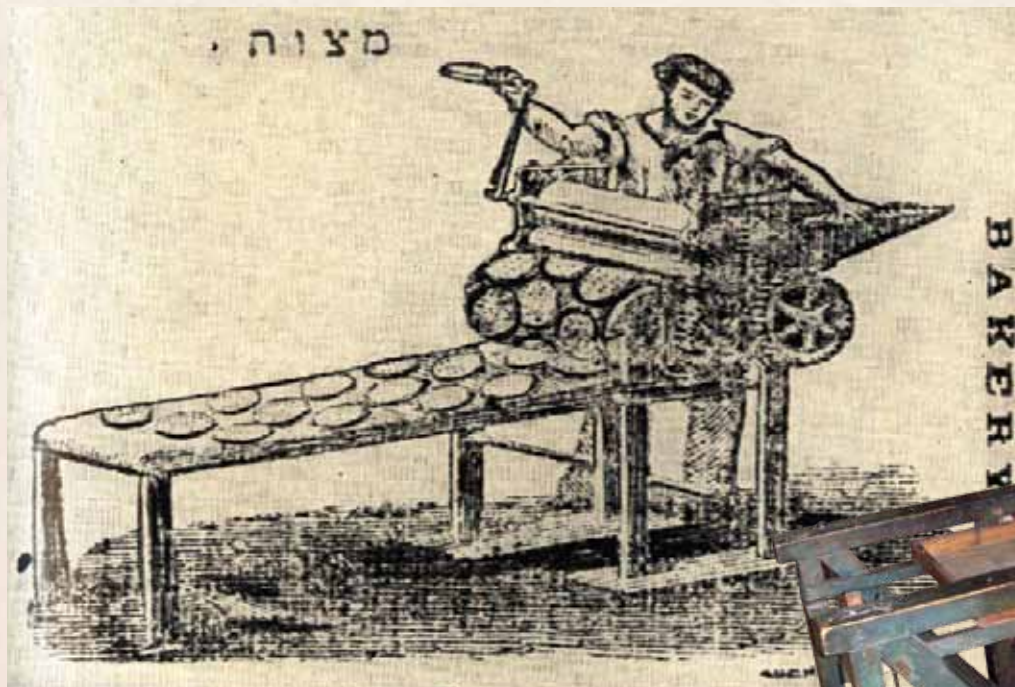
בארצות ערב הכינו מצות עבות ורכות, באיראן היו המצות בקוטר של קרוב למטר ובעיראק סימנו את המצות באחת, בשתיים או בשלוש צביטות כדי המיעדות לליל הסדר

באדיבות איר גרינספן

מצות מאשיך

באדיבות איר גרינספן

שכלולים איטיים. שלבים שונים במכונות לייצור מצות. מלמעלה למטה: מכונה מפשט שבהונגריה במודעה מתוך העיתון 'Ungarisch Judische Wochenschrift', 1872; מכונה מארצות הברית במודעה של מאפיית כהן, 1855; מכונה מלובב לייצירת מצות מרובעות ולניקובן, תחילת המאה העשרים

באדיבות מוזאון לזכר ההשואה של הדת

מפעלי מזון ענקיים בארצות הברית ייצרו מאות אלפי מצות. המצה התעשייתית קיבלה הכשר מכל הרבנים למעט הקנאים ביותר, ויש שאפילו סברו כי היא עדיפה בכשרותה על מצות היד

בערב הפסח כבא על ארוסתו בבית חמיו" (פסחים י', א'). איור בהגדת נירנברג השנייה מאמצע המאה ה-15 ממחיש את הרעיון: אופת מצות כעושה מורה באצבעה על שני נערים שמסתתרים מאחורי התנור וחוטפים מצות. מתחת לאיור נכתב: "אוכלים מצות בסתר לפני ליל הסדר", ובהמשך מצוטטים דברי רבי לוי.

צועדים עם מצות בקיבתם

עבור חיילים יהודים ששירתו לאורך הדורות בצבאות שונים תקופת פסח הייתה אתגר לא פשוט, ורבנים צבאיים בכל העולם ובכל מערכה צבאית במאות השנים האחרונות השתדלו לספק את צורכיהם. כיום ניתן למצוא מצות בכל יחידה צבאית כמעט וגם בטנקים ובנושאות מטוסים. לעתים קרה שיהודים נלחמו בשני צבאות יריבים, ושני הצדדים סיפקו להם מצות. כך קרה למשל במלחמת האזרחים בארצות הברית. יהודי בשם ג'וזף ג'ואל מחטיבת מתנדבי אוהיו פרסם ב־23.3.1866 בעיתון 'ג'ואיש מסנג'ר' כתבה שתיארה ליל סדר שנערך בפאייט שבוויירג'יניה המערבית ב־1862 – הפסח הראשון באותה מלחמה:

באותה תקופה היינו מוצבים בפאייט והמשימות שהוטלו עלינו לא היו תובעניות במיוחד. כיוון שידענו כי חג הפסח מתקרב התארגנו, עשרים חיילי החטיבה היהודים, וביקשנו ממפקד החטיבה לשחרר אותנו מחובותינו כדי שנוכל לקיים את מצוות החג. בקשה שהוא נענה לה בחפץ לב. מאחר שזמן קצר קודם לכן נהנינו מביקור של השלם שהותיר את כיסינו מלאים שטרות ירקרקים, החלטנו למצוא אדם מתאים שייסע לסינסניטי שבאוהיו ויקנה לנו מצות. למרבה המזל הסוחר שסיפק לנו מצרכים באופן שוטף היה יהודי תושב העיר, והוא לקח על עצמו בשמחה לשלוח לנו מצות. עוד אנו מצפים בדאגה גוברת לקבלת המצות שלנו, והנה בערב פסח בצהריים הגיעה למחנה רכבת אספקה ועליה היו לשמחתנו שבע חביות של מצות. פתחנו אותן ולהפתעתנו ולשמחתנו גילינו שהסוחר המתחשב צירף שתי הגדות וסידורים. כעת יכולנו לערוך את ליל הסדר אם רק נשיג את שאר המצרכים הנחוצים. בתום התייעצות מהירה שקיימנו הוחלט שנתחלק לחוליות, ורובן יצאו לתור אחר המצרכים באזור ואחת תישאר במחנה ותבנה בקתת עץ שבה

בישראל, לא רק בני אדם אוכלים מצות. בימי הפסח אפילו בעלי החיים בגני החיות ניוונים ממזון כשר לפסח. מאחר שעל פי ההלכה נאסר לא רק לאכול חמץ בפסח אלא גם להחזיקו, ואיסור זה מעוגן גם בחוקי מדינת ישראל, יש צורך לסלק את כל החמץ מהתפריט של הדיירים בגני החיות. כך למשל הגריליות בספארי ברמת גן, שהורגלו לקבל מדי בוקר פרוסת לחם מרוחה בגבינת שמנת, אוכלות בפסח מצה מרוחה בגבינה. גם הפרימטים ומעלי הגרה האחרים מקבלים מצות כחלק מתזונתם היומית, אם כי בדרך כלל בכמות לא גדולה. פילים, מכל מקום, לא מקבלים מצות.

המצה היא יותר מסתם מצווה; היא הפכה למרכיב חשוב בפולקלור היהודי והיו לכך גם היבטים אמנותיים. בהגדות לא מעטות מופיעים איורים משעשעים, בין השאר של כלבים, בשל הפסוק שנאמר על מכת בכורות: "ולכל בני ישראל לא יחרץ כלב לשוננו" (שמות י"א, ז'). בהגדת יהודה' מהמאה ה-15 נראה כלב קצוץ לשון נכנס למאפייה, ואילו באיור המתאר את צליית קרבן הפסח בהגדת וושינגטון' שיצאה לאור ב־1478 נראה כלב מביט בשקיקה על הכבש ומלקק את לסתותיו. בהגדת פראג' שהודפסה ב־1526 היתוספה בעמוד העוסק באכילת המרור הערה שבה נכתב כי נהוג שהגבר מורה על אשתו בעת הגיית המלה מרור, כמאמר הפסוק "ומוצא אני מר ממות את האישה" (קהלת ז', כ"ו).

על פי ההלכה אסור לאכול מצה בערב פסח כדי שטעם המצה יהיה חדש בשעת הסדר, ורבים נוהגים להימנע מכך כבר מראש חודש ניסן. איסור זה מקשה על העובדים במאפיות המצות, ובמיוחד על האופים בערב פסח, בשעה שבה כבר אסור לאכול חמץ. בתלמוד הירושלמי מדגיש רבי לוי את חומרת האיסור של אכילת מצה בערב פסח באמצעות משל: "האוכל מצה

כלי ניקוב למצות מתוך הערך 'מצות' באנציקלופדיה היהודית. ניו יורק, תחילת המאה העשרים באדיבות ארי גיינספן

"מרור זה שאנו אוכלים על שום מהי". איור מתוך 'הגדת וושינגטון' – הגדה איטלקית שאוירה על ידי יואל בו שמתון ב־1478 יואסף ספריית הקונגרס

בחורי ישיבה בודקים את כשרותן של מצות מכונה במפעל של סטרייטס, המייצר מצות עד היום. ניו יורק, שנות החמישים של המאה העשרים
באדיבות ארי גוינספן

אורנגאוטן אוכל מצות בספארי ברמת גן
צילום: גטי אימג'ס

איזו בוקה ומבולקה אחזה בקהילתנו הקטנה יקשה על עטי לתאר. הצמח היה מר מאוד ושרף כמו פלפל חריף. התעורר בנו צימאון כזה שהשכיח מאתנו את המצווה המתירה שתיית ארבע כוסות בלבד, וכתוצאה מכך חוסלה במהרה כל כמות הסיידה. אחדים מאתנו השתכרו, אחד חשב שהוא משה רבנו, שני חשב שהוא אהרן, ובחור שלישי החציף פנים והחליט שהוא פרעה. התוצאה הייתה תגרה, ואף שאיש לא נפצע, משה, אהרן ופרעה היו צריכים להינשא על כתפיים למגוריהם במחנה, שם הושארו להתפכח... תקרית פעוטה זו לא קלקלה את התיאבון שלנו, ולאחר שעשינו צדק עם הכבש, העופות והביצים המשכנו את טקס הסדר כהלכתו, והוא התנהל על מי מנוחות ללא אירועים ראויים לציון.

נקיים את ליל הסדר. בשעות אחר הצהריים שבו המחפשים בידיים מלאות. השגנו שתי חביות שכר תפוחים, כבש אחד, תרנגולות אחדות וביצים. חזרת ופטרוויליה לא השגנו, אבל במקומן קטפנו עשבי בר שמרירותם עלתה לחששי עשרות מונים על כל מרור שממנו 'נהנו' אבותינו. אולם עדיין היינו מעט אובדי עצות כאדם שהגריל פיל בלוטו. היה לנו את הכבש, אך לא ידענו איזה חלק שלו מסמל את הזרוע בקערת הסדר. אולם כושר ההמצאה הינקי ניצח. הוחלט לבשל את הכבש בשלמותו, להניחו על השולחן ולאכול את כולו, וכך נדע לבטח שאכלנו את החלק הנכון. מצרכים לחרוסת לא עלה בידינו להשיג, ובמקומה הנחנו על השולחן לבנה, שבהיותה קשה לעיכול הזכירה לנו במראה את ייעודה של החרוסת.

עם רדת ערב היה הכל מוכן והתיישבנו להתחיל את הטקס. בהיעדר חזן נבחרתי אני לנהל את הסדר. פתחתי בבקשה מהקדוש ברוך הוא לברך את המזון המונח לפנינו ולשמור על חיינו מסכנה. הטקס התנהל למישרין עד לרגע שבו היינו אמורים לאכול מהמרור. אמרתי את הברכה וכל אחד מאתנו אכל את מנת עשב הבר הנדיבה שהוקצבה לו. והנה חזיו ורעם!

החייל ג'וזף ג'ואל, מחבר הכתבה על ליל הסדר בוויירגיניה בזמן מלחמת האזרחים בארצות הברית Rutherford B. Hayes בארבות Presidential Center

המצות השתנו ללא הכר בין מלחמת העולם הראשונה לשנייה. חיילים יהודים עם מצות יד עגולות בפולין בזמן מלחמת העולם הראשונה, וחיילים אמריקנים אוכלים מצות מכונה ב־1945, במהלך מלחמת העולם השנייה באדיבות אי גרינספן

”אחדים מאתנו השתכרו, אחד חשב שהוא משה רבנו, שני חשב שהוא אהרן, ובחור שלישי החציף פנים והחליט שהוא פרעה. התוצאה הייתה תגרה”

אפיית מצות בגטו לודז' בזמן השואה, 1943
באדיבות ארכיון יד ושם

דאגה לחיילים היהודים בחזית. קצין הדת אלן גרינספן עורך ליל סדר בסייגון במלחמת וייטנאם, 1966
באדיבות ארי גרינספן

המלחמה פגש ילד מכרסם מצה בעיר כבושה בוויירג'יניה, ובסופו של דבר הוזמן להסב לסדר עם אויביו.

המצה נותרה מאכל יהודי סמלי, אהוב ומושמש בעת ובעונה אחת. מאכל שמחד גיסא מסמל את מזונם היבש והפשוט של העבדים ומזכיר לנו מניין באנו, ומאידך גיסא מבשר את החירות שצופן לנו המחר. לא פלא שיהודים בכל רחבי העולם, לאורך כל הדורות, עשו כל מאמץ להשיג מצות לפסח. ■

הנה כי כן, שם ביערות הפרא של וירג'יניה המערבית, הרחק מהבית ומהידידים, הפנינו את תפילותינו אל אלוהי ישראל שכולו אהבת נצח והקדשנו לו את קרבן הפסח שלנו. אני בספק אם נשמות אבותינו, אלה שצפו בנו ממרומים יושבים עם כלי הנשק לצדנו מוכנים לקרב, נאמנים לא-לוהינו ולמטרתנו הצודקת, דמיינו אי פעם בני תמותה מקיימים כך את הטקס הזה לזכר יציאת מצרים ("סדר פסח במלחמת האזרחים – זיכרונות מהמלחמה", בתרגום).

בדיווח אחר מסופר כיצד אייזק לוי, חייל בחטיבת הרגלים ה-46 של וירג'יניה בצבא הקונפדרציה של מדינות הדרום, החמיץ בשוגג את היום הראשון של פסח בשנת 1864. אך שמר על הלכות הפסח בשאר ימי החג עם מצות שנרכשו בצ'רלסטון והספיקו לשבוע. לוי נהרג באותו קיץ בקרב על פיטסבורג. סיפור ידוע אחר עוסק בחייל בצבא הצפון שבסוף